

Tid och tidsmedvetande i livets ytterkanter

JONNA HJERTSTRÖM LAPPALAINEN

Idag när människan kan mäta tid i hundradelar och tusendelar är det lätt att glömma att tid också är något som en människa erfar och upplever. Tiden kan rusa iväg på ett sätt som överrumplar oss men den kan också släpa sig obegripligt långsamt framåt. Tio minuter passerar snabbare än ett ögonblick i goda vänners lag men de kan också upplevas som en evighet på en blåsig busshållplats en mörk och kylig vinterkväll. Dessutom har tiden en övergripande existentiell betydelse. Den har inte samma mening för en femtonåring som för en trettioåring eller en femtioåring. Detta visar sig i hur människor förhåller sig till sina liv och sin vardag i relation till tid. Trettio- och fyrtioåringar kan förundrat förfäras över hur en femtonåring helt ogenerat kan sova bort en hel ledig dag. En åttioåring kan i sin tur ha svårt att förstå medelålderns hetsiga iver att fylla dagarna med aktiviteter för att istället tillsammans med femtonåringen njuta av söndagens långsamma stillhet. Dessa exempel kan måhända uppfattas som klichéer men jag tror alla har erfarenhet av att förstå en

människas beteende i termer av ålder. Dessa ålderns markörer blir allra tydligast i livets ytterkanter: i livets begynnelse hos den unga människan, eller i livets slut hos den mycket gamla människan. Än tydligare blir tidens betydelse i vår förståelse av tillvaron när det handlar om det lilla barnet eller den demenssjuka människan. I dessa ytterligheter talar vi om ett begränsat eller defekt tidsmedvetande.

De människor som arbetar med små barn eller demenssjuka måste också på ett eller annat sätt förhålla sig till tiden som ett existentiellt faktum i sitt arbete. I denna text ska jag jämföra arbetet med den demenssjukas bristande tidsmedvetande med arbetet med det lilla barnets begränsade tidsmedvetande för att på så vis jämföra vissa praktiska kunskaper som finns i respektive yrkesområde. Jag tror att dessa två yrkesområden på så sätt kan belysa och berika varandra.

LIKHETER OCH OLIKHETER

Den största likheten mellan barnomsorgsarbete och äldreomsorgsarbete är att båda inbegriper att hjälpa andra människor med primära behov; med mat och personlig hygien. Ofta ingår även en viss övervakning för att barnet eller åldringen inte alltid vet sitt eget bästa. I både barnomsorgen och äldreomsorgen ställs den yrkesverksamma i situationer där han eller hon kränker den vårdbehövandes autonomi. Det finns också i de lagtexter som definierar barnomsorg och äldreomsorg formuleringar som öppnar upp för möjligheter att i omvårdnadssyfte kränka en persons autonomi.¹ Dessa lagtexter säger dock lite om hur dessa kränkningar får se ut och mer specifikt om när de är berättigade.² Paragraferna

lämnar istället ett tolkningsutrymme för varje enskild inrättning och deras anställda. I mitt undervisningsarbete med personal från äldreomsorg och barnomsorg har jag sett att det finns en stor medvetenhet om detta tolkningsutrymme och om de svårigheter och det ansvar detta medför.

I samma stund som likheterna mellan dessa två yrkesutövningar radas upp framträder skillnaderna: Att få ett ovilligt barn att äta för att orka med eftermiddagens lek är något helt annat än att få en livstrött eller deprimerad åldring att smaka på maten för att inte torka ut. En ännu tydligare situation är när fyraåringen vill gå ut genom förskolans ytterdörr. Denna kränkning av barnets vilja att på egen hand ge sig ut i trafiken upprör knappast någon vuxen person även om den i högsta grad kan uppröra fyraåringen. Att på samma sätt neka en åldring med begynnande demens att få lämna vårdavdelningen är förvisso en liknande kränkning men samtidigt en helt annorlunda situation.

Kränkningen av den vårdbehövandes autonomi lyfter fram tydliga skillnader mellan dessa två yrkesområden. De skiljer sig åt dels i hur kränkningarna utförs och dels i vad det är som utgör det kränkande. Mina studenter inom barnomsorg och äldreomsorg vittnar om att det alltid råder olika uppfattningar om vad som utgör en kränkning av en persons autonomi och i vilka fall det är berättigat. Det finns också en vilja att diskutera hur man i största möjliga mån mildrar kränkningens effekt, vilket bland annat Elli Halonen ger flera exempel på i sin text om den demenssjuka Margit. Någonting som är värt att notera, vilket jag ska återkomma till, är att man försöker mildra dessa kränkningar på mycket olika sätt inom äldreomsorgen och inom barnomsorgen.

TIDSMEDVETANDEN

Man säger om barnet att det lever i nuet. Detta betyder att barnet inte har utpräglad förmåga att distansera sig till en situation. Till en början är barnet helt oförmöget till detta och i den meningen jämför vi det med ett djur. Vi människor börjar dock tidigt träna våra barn till att förhålla sig till den närvarande situationen med en distanserad blick. Detta gör vi genom att träna barnet på att i tanken förflytta sig i tiden: Om du äter upp maten (nu i denna situation) så får du efterrätt (i framtiden). Jag vet att du saknar mamma (nu i denna situation) men om en stund (i framtiden) kommer hon hem. När barnet blir ännu lite äldre kan man börja tala i längre framtidsperspektiv såsom »när du fyller fem», »när du börjar skolan». Det lilla barnet börjar alltså i ett allomfattande nu och rör sig mot en allt större förmåga att i tanken förflytta sig i tid och därmed en alltmer sofistikerad förmåga att betrakta nuet distanserat. Anledningen till att barnet inte kan distansera sig är att det inte uppfattar situationen satt i relation till framtid och förgången tid på samma sätt som vi förväntar oss av en vuxen människa.

Barnets begränsade tidsmedvetande kan också beskrivas som en oförmåga i att se konsekvenser eller att dra slutsatser från det förflutna. Barnet kan sitta och leka med ömtåliga glas vinglande vid en bordskant. Den vuxna ser omedelbart möjligheten att glaset kan ramla ner på golvet och gå sönder. Det som den vuxna gör är att hon ser situationen satt i relation till tid: både till det förflutna som tidigare erfarenheter och till framtiden som möjliga konsekvenser. Hon har erfarenhet av att glas som har stått nära bordskanten har sopats ner på golvet av en häftig rörelse, och hon kopplar samman

denna erfarenhet med den nuvarande situationen. Hon ser alltså omedelbart vilka konsekvenser den nuvarande situationen kan leda till. Denna förmåga att förstå situationer i ett tidligt perspektiv är en grundläggande förutsättning för att vi betraktas som ansvarstagande människor. Äldre syskon kan inte fungera som barnvakter åt sina småsyskon förrän de har uppnått viss förmåga att se situationer i perspektiv. Inte heller får barn själva röra sig i trafiken förrän de har förmåga att förhålla sig till situationer med ett visst mått av distans. Det som vi oftast talar om när vi talar om en människas ansvarsfullhet är hennes förmåga att bedöma ett visst handlandes eventuella konsekvenser.

En annan begränsning i barnets tidsmedvetande är att det inte kan överblicka flödet av situationer på samma sätt som den vuxna. Den vuxna vet att de står och fryser på busshållplatsen för att de måste vänta på en försenad buss. Hon vet också att de åker den långa tråkiga bussresan för att komma hem och kunna äta middag, leka eller bara ha det varmt och trevligt. För barnet finns inte ett självklart samband mellan de olika situationerna utan det förflyttas mellan olika ögonblick. Barnet är alltså utelämnat till ögonblicket. Barnets liv i ögonblicken framträder för den tidsmedvetna vuxna framförallt som en utsatthet och ett obehag, en oförmåga att få kontroll över sin egen tillvaro.

Många demenssjukas oförmåga att ta hand om sig själv kan också beskrivas som en oförmåga att se situationen i ett tidligt perspektiv. Denna oförmåga varierar naturligtvis mellan olika typer av demens och mellan individer. En skillnad mellan den demenssjukas och barnets oförmåga som man ändå kan fastställa är att det inte handlar om att

den dementa måste lära sig att det råder ett samband mellan förflutet och nutid, eller mellan ens nutida handlingar och framtida konsekvenser. Detta vet han eller hon redan alltför väl. Deras problem består istället i att de inte förstår hur deras faktiska livssituation hänger samman med det förflutna. Detta leder i sin tur till att den demenssjuka inte längre kan orientera sig i närvaron. Halonen beskriver detta när hon säger att Margit talar om sina vuxna barn som om de vore små. Detta är ett exempel på att Margit inte kan orientera sig i tiden: hon förstår inte flödet av situationer. Eftersom hon inte känner till det förflutna som har orsakat den nuvarande situationen kan hon inte helt och fullt förstå nuet. Hon blir osäker och kan inte kontrollera sin situation i närvarande tid. Hon kan, med andra ord, inte förstå sina möjligheter och begränsningar. Detta leder till att hon på samma sätt som barnet inte kan förhålla sig till konsekvenser på ett tillfredsställande sätt. Hon kan inte se konsekvenserna av vad som händer ifall hon lämnar vårdavdelningen. På samma sätt som barnet slängs hon in i den ena ögonblickssituationen efter den andra. Halonen beskriver hur det i arbetet med Margit är problematiskt att kommunicera utifrån en förväntad situation eller en önskad situation. Margit är på grund av sin demens oförmögen att gå in i sådana avtal eller samtal, vilket framgår i Halonens beskrivning av svårigheterna i att förhålla sig till Margits vegetarianism.

Likhetera mellan barnet och den dementa är alltså i viss mån oförmågan att kalkylera konsekvenser, men framförallt oförmågan till överblick över tillvarons flöde av situationer. En stor skillnad mellan barnet och den dementa är att barnet inte behöver lida av att kastas mellan ögonblick

medan denna brist på kontroll ofta är en huvudanledning till den dementas lidande. Barnet vet till en början inte av något annat än detta liv i ögonblicket – dess mognadsprocess består till stor del av att bli alltmer förmögen att överblicka och själv styra sitt liv och dess flöde av situationer. Den demenssjuka som har erfarenhet av en livslång förmåga att kunna överblicka flödet av situationer upplever däremot ofta ett kraftigt obehag av att inte kunna förstå de successiva situationernas kausala relationer. Hon förstår oftast inte varför hon inte har den överblick hon anser att hon borde ha. Det lidande som plågar många dementa människor tycks vara denna oförmåga till att förstå situationen här och nu. Sjuksköterskan Eva Lager fångar detta när hon skriver:

Jag har ofta upplevt att äldre människor med demenssjukdom längtar efter att komma ut, de vill komma hem. Denna strävan tror jag bottnar i hemlöshet; inte en miljömässig hemlöshet utan en mer existentiell. De flyr egentligen inte från avdelningen utan från sig själva. Den demente är hemlös i vardagen för att hon inte kan förhålla sig i tiden. När tidens kausala sammanhang inte längre går att gripa blir vardagen otäck och kaosartad.

OMSORGSARBETE I LIVETS YTTERKANTER

Även om det finns flera likheter mellan det lilla barnets och den demenssjukas tidsmedvetenhetande så finns det alltså även stora skillnader, framför allt i hur barn och dementa upplever denna brist på kontroll. I barnomsorgen hanterar man barnets bristande tidsmedvetande som en mognadsfråga och som ett föremål för *fostran*. Flera studenter från barnomsorgen berättar om hur de arbetar i de fall de med-

vetet kränker ett barns autonomi. I samband med kränkningen försöker de samtidigt mildra denna genom att flytta fokus från den kränkta personen till betydelsen av en allmän regel. Personalen arbetar aktivt med att formulera och lära ut tydliga regler för att barnet ska lära sig sina rättigheter och begränsningar; barnet fostras. Vidare beledsagas ofta dessa tydliga regler med rättigheter förknippade med ansvar och ålder: Fyraåringarna får vara utan en vuxen i kuddrummet, treåringar får det inte. Femåringarna får hjälpa till i köket och gå ut själva på gården. Detta fostrande inslag för ofta med sig en pedagogik som betonar framtidstro och optimism. Framtidstro framställs som ett väsentligt inslag i verksamheten i både pedagogiska grundtexter och styrdokument.⁵ Dessutom tycks det vara en levande tanke hos yrkesverksamma. En av mina studenter sade att de som saknar framtidstro inte har i förskolan att göra.

Förskolan är dock inte bara fostran och utbildning. Av läroplanen framgår att verksamheten skall utformas på så sätt att det enskilda barnets intressen och förmågor bejakas och uppmuntras. Mina studenter berättar att det ofta finns utarbetade rutiner och aktiviteter som syftar till att bejaka barnet. I denna del av barnomsorgen behandlas det begränsade tidsmedvetandet inte bara som en brist utan också som en förmåga till närvaro och lek. Denna förmåga till närvaro kom under 1900-talet att betraktas som en viktig källa till inläring. En av de mest kända förespråkarna för lekens betydelse är den ryske tänkaren Lev Vygotskij som talar om lekens betydelse för inläringen. Idag anses leken så viktig att man inom förskolan talar om vikten av att *lära* barn att leka.⁴ Loris Malaguzzi, som är känd för sin roll i

utarbetandet av Reggio Emilia-pedagogiken i Italien efter andra världskriget, är kanske den som tydligast lyfter upp barnets närvaro som en förmåga. Han talar nämligen om pedagogens och barnets verksamhet som ett gemensamt utforskande. Det mest kända projektet heter »Stad i regn», och detta innebar att pedagogerna tillsammans med barnen gav sig ut i staden i regn för att utforska vad som hände i mötet mellan regnets krafter och stadens miljö. Om detta projekt skriver Malaguzzi att en av de viktigaste aspekterna i projektet var att komma bort från de beskyddande vuxnas uppfattning om regnet som något som måste uthärdas. Istället skulle barnen undersöka regnet utifrån »barnens längtan till överträdelse, till äventyr, till att själva pröva sinnesintrycken hos en ovanlig händelse». Det som händer är att barnen – och de vuxna – upplever regnet »dionysiskt», »i eufori.»⁵ I utforskandet framträder barnets perspektiv inte främst genom att vara defekt eller bristfälligt, utan som ett perspektiv bland andra.

I arbetet med demenssjuka finns av förklarliga skäl inte samma krav på framtidstro. En avgörande skillnad mot barnomsorgen är att äldreomsorgen inte präglas av en idé om fostran. Halonen visar detta i sin essä när hon berättar om hur Margit talar om sina vuxna barn som små. Halonen berättar inte att Margits barn är vuxna. Istället skriver hon att ett krav på Margits samtycke i tidsuppfattningen skulle vara att »kränka henne». Halonen beskriver vidare hur hon vid Margits rymningsförsök försöker avleda hennes uppmärksamhet. I demensvården används inte barnomsorgens metod att tydliggöra regler och rättigheter. Ett sådant tydliggörande skulle inte utgöra någon hjälp eller

något stöd – istället skulle det utgöra en kränkning i sig. Här läggs inte alls samma tyngdpunkt på att formulera tydliga regler som ett sätt att mildra kränkningen. Sanning och allmänna regler är inte metoden i äldrevården. Halonen säger till och med att vad det innebär att behandla Margit respektfullt kan variera från dag till dag. Detta påstående är iögonfallande eftersom det frångår synen på moraliska regler såsom någonting allmängiltigt. Här låter hon alltså Margits tidsmedvetande – bristfälligt eller inte – vara med och formulera vad som är moraliskt riktigt. Halonens bemötande av Margit skulle kunna förstås utifrån Malaguzzis idé om medforskande. Hon lever in sig i Margits närvaro och förståelse av situationen till den grad att hon låter den forma idén om vad som är moraliskt riktigt. Istället för att förbanna den dementas oförmåga att förhålla sig till regler och faktum skapar hon en ny hållning till vad som är moraliskt riktigt. Det är i denna mening hon förhåller sig som medforskande till Margit och alltså tar med sig Malaguzzis idé om medforskande in i äldrevården med en radikalitet som nog skulle imponera på många förskolelärare. Även om barnets leklust bejakas och stimuleras är det nog inte lika vanligt att barnets förmåga till närvaro kommer att prägla förskolepersonalens syn på moral och sanning.

Den dementes oförmåga framstår som betydligt sorgligare än barnets. Den kan inte pareras med en framtid och går oftast mot en försämring. I Halonens text framgår dock att Margit kan erbjudas något annat än löfte om en bättre framtid, nämligen en fyllig närvaro. Hon beskriver hur de på hennes arbetsplats aktivt arbetar med att låta nuet vara festligt och medryckande. Hon bejakar de dementa och för-

söker därmed undvika att den boende skapar sig en distans till situationen. Hon skriver också att hon kan agera lite oväntat – till exempel börja sjunga utan sångröst – för att överraska. Halonen tar alltså utgångspunkt i lekluften, i förmågan till närvaro. Hon vill möta Margit i det medvetande där hon fungerar bäst och är gladast. Halonen lever sig in i Margits tidsuppfattning istället för att förhålla sig till den som en brist. Hon fångar istället upp den gamla människans förmåga till närvaro och odlar denna. Detta är ett sätt att avleda från känslan av kaos och brist på tidskontroll för att istället uppmärksamma nuet.

Jag gjorde en erfarenhet av vilken betydelse detta bejakande har när några ur min egen släkt bodde tillsammans ett par sommarveckor. I sällskapet fanns en äldre kvinna med konstaterad begynnande demens. Kvinnans oförmåga att hålla ordning på personer, minnen och flödet av situationer framkallade frustration men också en sorg hos alla vuxna och långsamt konsoliderades en ny form av relation där kvinnan allt mer kom att behandlas som otillräckelig. Parallellt med alla vi vuxnas ökande oro och irritation över alla felsägningar, brända kastruller och oförmåga att hänga med, reste sig en relation mellan denna gamla kvinna och en fyraårig flicka. De två möttes i lekar, samtal och läsning. Vi vuxna förundrades och tittade på. Intressant var att i umgänget med fyraåringen framstod demensen inte lika tydlig, tvärtom gick den under dessa veckor långsamt tillbaka. Kvinnan blev bättre på att minnas och förstå sin egen vardag. Det som hände i umgänget mellan det lilla barnet och den dementa var att de möttes i ett gemensamt tidsmedvetande, i en förmåga att uppslukas av nuet. I fyraåringens ögon var

den gamla kvinnan inte främst oförmögen – tvärtom – hon framträdde som fyraåringens utvalda. Hon var nämligen den i sällskapet som var bäst på att möta fyraåringen i nuet. Här tycktes hon överglänsa alla oss andra vuxna. Fyraåringen och den dementa möttes alltså i närvaron. De som i våra ögon definierades av sina brister möttes inte i känslan av brist – utan tvärtom i en känsla av förmåga.

I Halonens text framgår hur personalen har arbetat fram ett sätt att möta denna förmåga till närvaro hos de dementa – en form av hypernärvaro. Det är ett arbetssätt som drivits fram av de demenssjukas extrema behov. Det enda sättet att ge dem värdig vård är att fokusera på nuet.

Förmågan till närvaro är ett väsentligt inslag i livet. Vi prisar barnet för dess förmåga till närvaro: När den vuxna står och förbannar den sena bussen, bussbolaget eller klimatet så sätter sig barnet ner och börjar leka med de föremål som finns till hands. Barnet har sin oskuld kvar, sin förmåga att glädjas här och nu i sin totala utsatthet. Det är dock ett känt faktum att fostran till distanserat tänkande kan leda till att en människa förlorar sin förmåga till närvaro.⁶ Den förmåga till distans och tänkande som vi så gärna vill ge barnet leder också till att barnet förlorar sin ursprungliga relation till närvaron. Tidigare nämndes att pedagoger under 1900-talet började lyfta fram leken och förmågan till närvaro som ett viktigt inslag i fostran och även såsom någonting som i viss mån måste läras. Halonen påminner oss om att denna förmåga inte är något självklart som en gång för alla är givet. Förmågan till närvaro är något som måste underhållas och som kan förfinas.